

Boda Mihály:

A PROXYHÁBORÚ FILOZÓFIAI ÉS ETIKAI MEGKÖZELÍTÉSBN

DOI: 10.35926/HSZ.2023.6.3

ÖSSZEFOGLALÓ: *A proxyháború a második világháborút követően a mai napig az egyik legerjedtebb háborútípus. A proxyháború elméleti jellegzetességei nem teljesen feltáratlanok, az elmúlt évtizedekben azonban a proxyháború jellege megváltozott, ami újra szükségessé teszi az elméleti jellegzetességek vizsgálatát. Ez a tanulmány a katonai filozófia és a katonai etika fogalmi eszközeivel igyekszik feltárni a proxyháború meghatározását, illetve az ebből levezethető olyan etikai jellegzetességeit, melyek összefüggenek a proxyháborúnak az igazságosságra támaszkodó igazoltságával.*

KULCSSZAVAK: *proxyháború, igazságos háború elmélete, orosz–ukrán háború*

A SZERZŐRŐL:

Boda Mihály a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Hadtörténelmi, Filozófiai és Kultúrtörténeti Tanszék tanszékvezetője, habilitált egyetemi docens (ORCID: 0000-0003-3037-3644; MTMT: 10027457)

BEVEZETÉS

A proxyháború a 20. század második felének és a 21. század elejének egyik¹ tipikus háborús jelenségének tekinthető, bár némely szerző korábbra (a 17. századi harmincéves háborúra, amikor a katolikus spanyolok és a protestáns franciák támogatták a német császárságon belüli vallási konfliktus szemben álló feleit,² vagy a 18. századra, amikor a franciák támogatták a britek ellen harcoló brit gyarmatok lakosságát³), sőt jelentősen korábbra (a Kr. e. 3. századra, amikor Róma a Messzéna városát uraló zsoldos mamertinusokat támogatta, azok pedig viszonzásul felléptek a szicíliai karthágói jelenléttel szemben⁴) is visszavezeti a proxyháborúk történetét.

A proxyháborúk szerepe azonban a 20. század második felében a nagyhatalmi versengés, illetve a 21. század elején a terrorizmus elleni harc eszközeként különösen felértékelődött. Ezt követően a proxyháború jelentősége ismét átértékelődött, és a hatalmi versengés eszközeként

¹ Egy másik háborús jelenség a hibrid háború. Lásd Boda Mihály: A hibrid háború etikája: az igazságos hibrid háború elmélete. In: M. Szabó Miklós (szerk.): A hadtudomány aktuális kérdései napjainkban. I. kötet. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 9–109.; Boda Mihály: Hibrid háború: konfliktusforma a harmonikus béke és a direkt háború között – A hibrid háború katonafilozófiai értelmezése. In: Gócze István – Padányi József (szerk.): Lehelyezett kő: Tanulmányok M. Szabó Miklós emlékére. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023, 21–28.

² Andrew Mumford: Proxy Wars. Polity Press, Cambridge és Malden, 2013, 11.

³ Seyom Brown: Purposes and pitfalls of war by proxy: A systemic analysis. Small Wars and Insurgencies, 27. évf. 2016/2., 244.

⁴ Tony Pfaff: Proxy War Ethics. Journal of National Security Law and Policy, 9. évf. 2017/2., 305.

kapott szerepet.⁵ Fontos esetei voltak a szíriai (2011), a líbiai (2011), a mali (2013), illetve a jemeni konfliktus (2014), az orosz Wagner-csoport beavatkozása a Közép-afrikai Köztársaságban, illetve az orosz–ukrán(–amerikai) konfliktus (2014-től, illetve 2022-től).⁶

Ezek közül a hossza, illetve a kisebb és nagyobb hatalmaktól kapott figyelme miatt az orosz–ukrán konfliktus a legfontosabb. Érdekessége, hogy amíg orosz oldalról hibrid hadviseléssel kezdődött, addig ukrán részről már a tízes évektől támaszkodtak a nyugati országok – tanácsadói, kiképzői – segítségére, azaz az eseménysor a módszerek, a hibrid és a proxyhadviselés konfliktusa is volt egyben. 2022-től a háború orosz részről és ukrán részről direkt háborúvá vált, amely azonban továbbra is magában foglal olyan hibrid elemeket, mint az információs hadviselés, ideértve a hekkertámadásokat, a dezinformációt és a propagandát is. Emellett a nyugati országok egy része (többek között az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió, illetve annak számos országa is) és Ukrajna proxyviszonyt alakítottak ki, amelyben igyekeznek az említett állam önvédelmét támogatni, illetve saját céljaikat is elérni.

A támogató országok saját céljai nem teljesen azonosak. Amíg az Európai Unió – benne például Lengyelországgal – saját védelmében is támogatja Ukrajnát, addig az Amerikai Egyesült Államok tágabb politikai, gazdasági és stratégiai célokat követ. Ha feltételezzük Ukrajna bármilyen sikerét, ami a konfliktus lezárásához vezethet, előreláthatóan akkor is megnehezítik a konfliktus lezárását a háborúban alkalmazott különböző módszerek, illetve a többszörös proxyviszony kialakulása.

A hagyományos eszközökkel vívott háborúk, így a proxyháborúk is komoly embervesztéssel, egyéb károkkal és nagymértékű anyagi ráfordítással járnak. Ezért a háborúzó feleknek igazolniuk szükséges a háborúkat. Ezt többféleképpen is megoldhatják, például a minden érintett érdekét figyelembe vevő igazságosság, vagy a más érdekét figyelmen kívül hagyó, esetleg egyenesen alárendelő saját államérdek fogalmára támaszkodva. Ez a tanulmány a proxyháborúnak az igazságosság fogalmára támaszkodó etikáját nyújtja katonai filozófiai és katonai etikai vizsgálat segítségével. Először meghatározza a proxyháború fogamát, majd annak és az igazságos háború elméletének a segítségével a legfontosabb etikai jellemzőit.

A PROXYHÁBORÚ MIBENLÉTE

Definíciók

A proxyháború definíciója többféleképpen is megadható. Most három ilyen definíciót mutatok be és elemzek, amelyek a nemzetközi viszonyok más és más felfogásához kapcsolódnak.

A proxyháború a bipoláris, az unipoláris és a poliarchikus nemzetközi viszonyok között
A hidegháború idején, 1964-ben Karl W. Deutsch úgy határozta meg a proxyháborút, hogy „két idegen hatalom közötti nemzetközi konfliktus, amelyet azok egy harmadik állam területén vívnak az adott állam belső konfliktusának álcázva, felhasználva annak némely vagy minden humán és más erőforrásait, illetve területét a döntően idegen célokért és stratégiák megvalósításáért”.⁷ Deutsch definíciója a hidegháború terméke volt, amikor a proxyháború

⁵ Vö. Ember István: A proxyháborúk evolúciója. Honvédségi Szemle, 150. évf. 2022/1., 35–46.

⁶ Lásd bővebben: Cyprian Aleksander Kozera et al.: Game of Proxies – Towards a new model of warfare: Experiences from the CAR, Libya, Mali, Syria, and Ukraine. Security and Defense 31. évf. 2020/4., 80–90.

⁷ Karl W. Deutsch: External Involvement in Internal War. In: Harry Eckstein (szerk.): Internal War, Problems and Approaches. Free Press of Glencoe, New York, 1964, 102.

két világhatalom közötti konfliktusában a nukleáris háború elkerülésének egyik lehetséges módja volt. Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió konfliktusa által meghatározott bipoláris világrendben a nagyhatalmak a proxyháborúban kihasználták más országok erőforrásait, köztük területüket és belső konfliktusaikat, hogy felülkerekedjenek egymáson.

Tyron L. Groh 2019-es (bár korábbi állapotokat tükröző) definíciója egy jelentősen más világot és abban a proxyháborúknak egy másik funkcióját tárja elénk. Groh szerint a „*proxyháború az erőszak alkalmazása a politikailag érdekelt, helyi szereplőn keresztül a célállam politikai viszonyainak indirekt befolyásolásának a céljával*”.⁸ Groh definíciójának egyik tulajdonsága, hogy a proxyháború jelenségét leszűkíti azokra a latin-amerikai, afrikai, ázsiai és közel-keleti államokra, ahol a sajátos nemzetközi helyzet következtében sajátos társadalmi fejlődés zajlott le. Ezeknek az államoknak a nagyhatalmi támogatás következtében nem kellett a külső veszélyekkel foglalkozniuk, hanem koncentrálni kizárólag a belpolitikai problémáikra. Ennek következtében nem volt szükségük nagy professzionális hadseregre, és megjelentek a párt-, a törzsi és egyéb részérdekeket erőszakosan érvényesítő paramilitáris csoportok. Ennek a fejlődésnek a következtében az erőszak nem monopolizálódott az állam kezében, hanem számos fegyveres nem állami szereplő – helyi milícia – jelent meg, amelyek szervezeti felépítése és működési mechanizmusa jelentősen különbözött a professzionális hadseregektől. A milíciák kialakulását támogatta az is, ha a kérdéses ország európai hatalom gyarmata volt, és a gyarmati sorból forradalommal és nem tárgyalással szabadult meg. Ebben az esetben ugyanis az utódállam nem örökölte az anyaországból származó és a gyarmati államban meglévő professzionális katonai kultúrát.⁹

A nem állami milíciákat támogatva egy külső állam (de akár a saját állam is) indirekten befolyásolhatta (és befolyásolhatja) az államon belüli politikai eseményeket. A befolyásolás egyik kiemelten fontos célja a terrorizmus elleni küzdelem helyben, a terrorszervezetek saját környezetében,¹⁰ az úgynevezett „résállamokban”. Thomas P. M. Barnett szerint a hidegháborút követően Amerikának új stratégiát kell elfogadnia, és annak alkalmazkodnia kell a nemzetközi viszonyok megváltozott struktúrájához. A hidegháborút követően Amerika egyedül maradt nagyhatalomként a nemzetközi viszonyok területén. Ez azonban nem jelentette azt, hogy semmilyen veszély nem fenyegette, mint ahogy a 2001. szeptemberi terrortámadás is jelezte ezt. Az unipoláris világban egyeduralkodó Amerikai Egyesült Államok annak köszönhetette kiemelkedő szerepét, hogy a kapitalista gazdasági, liberális-demokratikus politikai és emberijogi morális globalizáció egyik legfőbb, bár nem egyetlen motorja volt (Nyugat-Európával, Japánnal, Ausztráliával, illetve a felzárkózó Kínával, Oroszországgal, Indiával stb.), mivel gyakorlatilag a saját társadalmi rendszereit kellett exportálnia. A globalizációt támogató vagy azt elfogadó államokat Barnett *magállamoknak* (*core countries*) nevezi, az azt elutasító államokat pedig *résállamoknak* (*gap countries*). Utóbbiba tartoznak a Közel-Kelet, Dél-Ázsia, Délkelet-Ázsia és Afrika országai. Elképzelése szerint a terrorista szervezetek a résállamokban tudnak létrejönni és megerősödni, ahonnan aztán fenyegetést jelentenek a magállamokra nézve, különösen pedig az Amerikai Egyesült Államokra. Amerika egyik helyes katonai stratégiája, hogy a „világ csendőreként” vagy a „világ tűzoltójaként”

⁸ Tyron L. Groh: Proxy War. Stanford University Press, Stanford-California, 2019, 29.

⁹ Ariel I. Ahram: Proxy Wars. The Rise and Fall of State-Sponsored Militias. Stanford University Press, Stanford-California, 2011, 8–20.

¹⁰ Cyprian Aleksander Kozera: The Use of Local Non-State Armed Groups in Counterinsurgency and Counterterrorism – Examining the Case of Mali. In: János Besenyő – Viktor Marsai (szerk.): The Dynamics of Conflicts in Africa in the early 21st Century. Dialóg Campus, Budapest, 2018, 10.

a részállamokban igyekeznek felvenni a harcot a terrorista szervezetekkel, indirekten beavatkozva ezeknek az államoknak a belpolitikájába, felhasználva más helyi csoportokat, milíciákat.¹¹ Ezzel kapcsolatos Groh definíciójának másik tulajdonsága, hogy a proxyháborút – a hidegháborús proxyháborúhoz hasonlóan – elsősorban eszközviszonynak tekinti, amikor a nem állami szereplőt a beavatkozó állam (ki)használja a saját érdekében. Ennek okán korábban a proxyháborúkat helyettesítő útján vívott háborúknak is nevezték.

Groh definíciójához képest Andrew Mumford 2013-ban szélesebben határozza meg a proxyháborút, amely szerinte „*olyan konfliktus, amibe harmadik fél indirekten avatkozik be azzal a céllal, hogy befolyásolja annak a stratégiai kimenetelét az általa támogatott fél számára*”, majd valamivel lejjebb, „*a proxyháború logikus lépés azon államok számára, amelyek stratégiai céljait is meg kívánják valósítani, ám ugyanakkor el is kívánják kerülni a költséges és véres direkt háborút*”.¹²

Mindhárom definícióban közös, hogy indirekt beavatkozásról van szó. Fontos különbség azonban, hogy Mumford meghatározása szerint nincs jelentősége annak, hogy a külső állam nem állami szereplőt vagy egy másik államot támogat-e, amiként a beavatkozó is lehet állam vagy nem állami szereplő. Jelentősége annak van, hogy közöttük a támogató (*benefactor*) és a támogatott (proxy) viszonya áll fenn. Ennek keretében a támogató fegyvereket, kiképzést és pénzbeli segítséget nyújt a támogatottnak, amely a saját céljai mellett a támogató állam céljait is igyekezik megvalósítani. Mumford meghatározásában a támogatott céljainak is szerepe van, akit a támogató így nem csupán (ki)használ.

Mumford definíciója a nemzetközi viszonyok új szerkezetére, a poliarchikus világra is reflektál. Az unipoláris, bipoláris és multipoláris világra az jellemző, hogy egy, kettő vagy sok hatalmi centrum igyekezik a világ feletti befolyását érvényesíteni. A poliarchikus világban több nagyhatalom van, ezek azonban nem képesek a kisebb országokat tartósan a maguk oldalán tartani, hanem mindegyik (kisebb és nagyobb) állam a saját céljait is követve társul más államokkal, nem állami szereplőkkel (állam alatti és transznacionális szervezetekkel), vagy éppen együttműködő partnert vált. Ennek a következménye az államok és a nem állami szereplők egymástól való decentralizált gazdasági, technológia és politikai függése.¹³ A poliarchikus világ John J. Mearsheimer és Stephen M. Walt szerint új nagystratégiát kíván az Amerikai Egyesült Államoktól: a világ csendőri felügyelete helyett Amerikának a kiemelten fontos területeken más államokat (és nem állami szereplőket) kell arra buzdítania, hogy a megfelelő keretek között tartsák a felemelkedő hatalmakat, és csak a szükséges esetben és a szükséges mértékben kell magának beavatkoznia. A jelentőséggel rendelkező területek Európa, Északkelet-Ázsia és a Perzsa-öböl, ahol Amerikának vagy az egyensúly fenntartására kell törekednie (Európa és Oroszország, illetve Északkelet-Ázsia és Kína), vagy arra, hogy egyik állam se erősödjön lokális hegemon hatalommá (Perzsa-öböl).¹⁴ Proxyháborús stratégiával azonban nemcsak Amerika rendelkezik, hanem más államok is, így például Oroszország, Kína és Irán is.¹⁵

¹¹ Thomas P. M. Barnett: *The Pentagon's New Map*. G. P. Putnam's Sons, New York, 2004.

¹² Andrew Mumford: *Proxy warfare and the future of conflict*. *RUSI Journal*, 158. évf. 2013b/2., 40.

¹³ Brown: i. m. 245–246.

¹⁴ John J. Mearsheimer – Stephen M. Walt: *The Case for Offshore Balancing: A Superior U.S. Grand Strategy*. *Foreign Affairs*, 95. évf. July/August 2016, 71–73.

¹⁵ Lásd Stephen Watts et al.: *Proxy Warfare in Strategic Competition State Motivations and Future Trends*. RAND, Santa Monica, 2023, 55–126.

A proxyháború fogalma

A fenti meghatározásokat is figyelembe véve a proxyháború következő összetett fogalmát – meghatározását – javaslom. A proxyháború a támogató és a támogatott közötti viszony, azaz a támogató részéről egyoldalúan elhatározott, részben vagy egészében fedett, indirekt katonai beavatkozás egy (kialakuló vagy folyamatban lévő) konfliktusba, a konfliktusban érintett és politikai érdekekkel rendelkező félnek (a támogatottnak) pénzzel, fegyverrel, tanácsadással és kiképzéssel történő támogatásával, a konfliktus feletti befolyás gyakorlásának rövid távú céljával, aminek segítségével elérhető a támogató és a támogatott – nem teljesen egyező – hosszú távú céljai. Nézzük részletesebben a definíció egyes elemeit.

A proxyháború a támogató, a támogatott és az ellenség között fennálló proxyviszonyon alapul, ami fennállhat államok és nem állami szereplők között is – ugyanakkor ez a cikk csak az állami támogatás jellemzőivel foglalkozik. A proxyviszony kialakításában a támogatónak jelentősen nagyobb szerepe van, mint a támogatottnak, elsősorban rajta múlik, hogy használja-e vagy segíti-e a támogatottat. A támogató és a támogatott közötti viszony ezért különbözik a szövetségi viszonytól, aminek a kialakításában mindkét félnek hasonló szerepe van. Ezért is mondhatjuk, hogy a proxyháború beavatkozás a támogatott ügyeibe, háborús konfliktusába. A proxyháború indirekt beavatkozás, ami azt jelenti, hogy a beavatkozó (támogató) nem a saját személyi állományával (hadseregével vagy ügynökeivel) vesz részt a harcokban, mint a direkt beavatkozás esetében, hanem pénzzel, fegyverrel, tanácsokkal és kiképzéssel. A nemzetbiztonsági szolgálatok direkt beavatkozása ezért nem proxyháború.¹⁶ A beavatkozás egy kialakuló vagy már zajló konfliktusba történhet, ami azt jelenti, hogy a támogatottnak szándékában kell álljon harcolni, vagy már ténylegesen harcol. Ezzel az is együtt jár, hogy a konfliktusban a támogatott lényeges érdekei forognak kockán. A támogató csak beavatkozik, de a támogatottnak önállóan kell döntenie a konfliktus vállalásáról. A támogatott fél döntésének politikai döntésnek kell lennie, így például a katonai magáncégek alkalmazása (vagy hekkerek felbérése) egy háborúban nem jelent proxyháborút. A támogató a beavatkozással igyekszik befolyást gyakorolni a támogatott és a konfliktus felett, ami kettejük hierarchikus viszonyát eredményezi.¹⁷ Ennek következtében az indirekt beavatkozás egy másik típusa, a pusztá fegyverszállítás nem minősül proxyháborúnak, ha az csupán a fegyverek átadását foglalja magában.

A befolyás és a hierarchikus viszony nem jelenti egyben a támogatott autonómiájának a teljes felszámolását, hanem azt, hogy a támogatott közvetlen és a támogató indirekten együtt küzdenek hosszú távú céljaik megvalósításáért. Ezek a célok nem teljesen azonosak, mivel a támogató a támogatottra áldozott anyagi és egyéb javakért cserébe olyan előnyöket vár(hat) el, amelyek nem előnyök a támogatott számára. Ilyen például a regionális befolyásszerzés vagy egy állam önvédelmének támogatása esetében az ország újjáépítésében való részvétel és ezzel befolyásszerzés.

PROXYHÁBORÚ VÁLLALÁSA: ELŐNYÖK ÉS HÁTRÁNYOK

A proxyháború relatíve kis anyagi ráfordítást, elköteleződést, illetve társadalmi és nemzetközi támogatást igényel a támogató állam részéről, ami ugyanakkor a támogatott révén hiteles

¹⁶ Mumford: Proxy warfare... (2013) i. m. 21–26.

¹⁷ Groh: i. m. 28–29.

lokális ismeretekre és a helyzetet jól ismerő, abban cselekedni képes társakra tesz szert, akiken keresztül képes hatás gyakorolni a konfliktusra és megvalósítani hosszú távú célját.¹⁸

A proxyháborúban a támogató nem a saját hadseregével és ügynökeivel vesz részt, hanem fegyvert szállít és anyagi erőforrásokat biztosít, amivel fegyverei egy jelentős részét megspórolja, a komoly anyagi ráfordítással kiképzett katonái életét pedig megóvja. A beavatkozással ugyan jelzi, hogy a konfliktus kimenetele nem teljesen közömbös számára, de a beavatkozás indirekt jellege arra is utal, hogy az nem érinti közelről lényeges érdekeit – például területének és politikai működésének a biztonságát. A támogató lényegében nem is alkalmaz erőszakot, hanem lehetővé teszi a támogatott számára, hogy az erőszakot alkalmazzon. Emellett a támogató részben vagy egészben nem nyilvánosan képes vívni a proxyháborút, ami hozzásegíti ahhoz, hogy ne kelljen otthoni politikai népszerűségét és egy esetleges nemzetközi presztízsvesztést kockáztatnia. Természetesen az indirekt beavatkozás is jár valamennyi anyagi kiadással és politikai kockázattal (aminek az oka a támogató és a támogatott érdekei közötti ellentét), ezek azonban megtérülnek, ha a támogató a beavatkozással képes hatást gyakorolni a konfliktusra és érdekeit elősegíteni.

A proxyháborúval összefüggésbe hozott két probléma az eskalációs probléma és az érdekellentét-probléma. Az eskalációs probléma megítélése a szakirodalomban nem egyértelmű, mivel némely szerző véleménye az, hogy a proxyháború lényegileg hajlamos eskalálódni,¹⁹ más szerzők ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a proxyháború vállalása éppen a háborús eskaláció elkerülésének az egyik módja.²⁰ Ha ehhez hozzávesszük, hogy az eskaláció a háború belső törvényszerűsége²¹ akár direkt, akár indirekt háborúról van szó, akkor azt mondhatjuk, hogy az eskalációs probléma nem, vagy nem speciális probléma a proxyháború esetében.

Az érdekellentét-probléma ezzel szemben jóval jelentősebbnek tűnik.²² A proxyháborúban a támogató és a támogatott céljai és érdekei egyaránt szerepet kapnak. Ugyanakkor a viszonyban a támogató befolyással rendelkezik a támogatott és a konfliktus felett, de a konfliktusban kockán forgó lényeges érdekek a támogatott oldalán vannak. Ez azt jelenti, hogy a támogató mondja meg, mi történjen olyan helyzetben, amelyben a támogatottnak forognak kockán a lényeges érdekei. A támogatónak kizárólag nem lényeges érdekei forognak kockán. Ez a helyzet vezethet érdekellentéthez. Továbbá a támogatott harci motivációja lehet megfelelő, de túlságosan alacsony vagy túlságosan magas is. Amennyiben a támogatott nem eléggé köteleződik el a támogató érdekeinek, akkor hajlamos túlságosan gyorsan feladni a harcot; ha azonban túlságosan is mélyen érinti a proxyháború célja, például történelmi, etnikai vagy vallási okok miatt, akkor pedig nem lesz hajlamos a háborút a támogató által megkívánt módon vívni, illetve azt befejezni, hanem abba igyekszik a támogatót is mélyebben belevonni, és saját érdekeit érvényesíteni.²³ Ez a helyzet szintén vezethet érdekellentéthez. A támogató és a támogatott érdekei a beavatkozáskor ugyan (jelentősen) átfedik egymást, az idő múlásával és a konfliktus állapotának a változásával azonban ez az átfedés meggyengülhet, és akár meg is szűnhet.

¹⁸ Mumford: Proxy Wars (2013) i. m. 41.; Kozera et al.: i. m. 79.; Groh: i. m. 26.

¹⁹ Pfaff: i. m. 338.; Vö. James Pattison: The Ethics of Arming Rebels. Ethics and International Affairs, 29. évf. 2015/4., 458–460.

²⁰ Mumford: Proxy warfare... (2013) i. m. 42.; Groh: i. m. 26.

²¹ Walter Bryce Gallie: Understanding War. Routledge, London és New York, 1991, 54–55.

²² Pfaff: i. m. 336–337.; Kozera et al.: i. m. 79.; Kozera: i. m. 15.; Brown: i. m. 247.

²³ Vö. Pattison: i. m. 457–458.

A továbbiakban rátérek a proxyháborúk etika megítélésére, amihez a proxyháború fogalmának némely elemét (mint a fedett és az indirekt természetet, a befolyás gyakorlását, illetve a támogatott és a támogató hosszú távú célját), az érdekellentét-problémát és az igazságos háború elméletét fogom felhasználni.

AZ IGAZSÁGOS PROXYHÁBORÚ ELMÉLETE

Az igazságos háború elmélete az igazságos háború szabályait foglalja magában, vagyis azokat a szabályokat, amelyeket figyelembe véve lehet egy háborút igazságosan indítani, viselni és lezárni. A háborús igazságosság és az azzal összefüggő igazolási igény a saját katonák motiválásának, szövetségesek szerzésének és megtartásának, a semleges államok megnyugtatásának, illetve bizonyos mértékben még az ellenséges katonák és civilek demotiválásának is fontos eszköze.

Az igazságos háború elmélete

A háborús igazságosság minden korban és társadalomban fontos volt, de természetesen nem mindig és mindenhol ugyanazon tartalommal.²⁴ A számunkra most jelentőséggel rendelkező háborús igazságosság a Michael Walzer nevéhez kapcsolódó igazságos háború hagyományos elmélete, illetve ennek kiterjesztései.²⁵

Az elmélet szerint a háborús igazságosság szabályai a háború indításának a szabályait (a háború igazságos okának és céljának, a legitim autoritásnak, a helyes szándéknak, az utolsó lehetőségnek, a siker értelmes esélyének, az arányosságnak és a nyilvános deklarációnak a szabálya), a háború viselésének a szabályait (a diszkrimináció szabálya), valamint a háború lezárásának a szabályait (az igazságos célnak, igazságosabb állapot létrehozásának, a büntetésnek és az újjáépítésnek a szabálya) foglalják magukban.

A háború igazságos okai az állam területi integritáshoz és politikai szuverenitáshoz való jogai, illetve az emberi jogok sérelmében állhatnak. Ezzel összefüggésben a háború igazságos célja pedig ezeknek a jogoknak a védelme. Igazságos háború lehet így az állami önvédelem és egy másik állam védelme, illetve a direkt beavatkozás egy állam belügyeibe egy politikai közösség elszakadását segítve, egy polgárháborús felet segítve (ha a másik felet egy harmadik ország segíti) és a humanitárius beavatkozás. Az ilyen háborúkat az arra felhatalmazott személy vagy fórum indíthatja (aki ezért legitim autoritással rendelkezik), ha a közvélemény által is támogatott szándékai jelentősen nem térnek el az igazságos cél tartalmától, amit nyilvánosan is deklarál. A háború indítása csak akkor igazságos, ha az igazságos cél elérésére nincs békésebb eszköz, ha van értelmes esély a sikerre, és ha az okozott kár jelentősége nem lesz nagyobb az igazságos cél jelentőségénél. A háború viselése során figyelemmel kell lenni a harcolók és a nem harcolók közötti különbségre (diszkriminálni kell), és csak az előbbieket szabad támadni. A sikeres háborút az igazságos cél eléréséig lehet vívni. Ezt követően azt úgy kell lezárni, hogy a háborút megelőző állapotnál igazságosabb

²⁴ Boda Mihály: A háborús ideológiák története. Ludovika, Budapest, 2023.

²⁵ Boda Mihály: Az igazságos háború elméletének újrafelfedezése a 20. század második felében: Paul Ramsey és Michael Walzer. In: Gócze István (szerk.): Keresztény teoretikusok, államférfiak és katonák háborúelméletei. Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest, 2019, 63–78.; Boda Mihály: A teremtésvédelem és az igazságos háború elmélete: az igazságos háború elméletének története a középkortól a 20. századig. Hadtudományi Szemle (benyújtva).

állapot jöjjön létre. Ennek eszköze a háborús bűnösök megbüntetése, kompenzáció kérése és a legyőzött agresszor társadalmának, gazdaságának és politikai rendszerének az újjáépítése.

A proxyháború nem önvédelmi háború, mivel a támogató számára nem forognak kockán lényeges érdekek (amiket állami jogok védenek), és nem is direkt beavatkozás egy másik állam jogainak a védelme érdekében. A proxyháborúnak megvannak azok a fogalmi sajátosságai, amelyek alapján fel lehet fedni a háborús igazságosság rá jellemző formáját. Ezek a sajátosságok a fedettség, a beavatkozás indirekt jellege, a befolyás gyakorlása, illetve a támogatott politikai és a támogató hosszú távú céljai.

Az igazságos proxyháború elmélete

Az igazságos proxyháború elméletében is megkülönböztethetjük a háború indításának, viselésének és lezárásnak az igazságosságát. Mindhárom szabálycsoportban vannak a proxyháborúra jellemző sajátosságok.

A proxyháború indításának és viselésének igazságossága

Az igazságos háború indításának legfontosabb szabálya az igazságos ok és cél szabálya. A proxyháború a támogató, a támogatott és az ellenség viszonyán alapul, ezért az igazságos ok és cél szempontjából jelentősége van mind a támogatott, mind a támogató háborúba lépése okának és céljának. A támogatott okának igazságos oknak kell lennie ahhoz, hogy a támogató igazságosan támogathassa és így indíthassák meg a proxyháborút.²⁶ Ez azt jelenti, hogy a támogatottnak vagy állami önvédelmet (vagy másvédelmet) kell folytatnia, vagy az emberi jogsértéssel szemben kell harcolnia. A támogató igazságos oka és célja összetett, aminek része a támogatott igazságos oka, hiszen támogatja az igazságos céllal harcoló támogatottat, de emellett részei lehetnek a saját, realistábban értékelhető állami érdekei is.²⁷ Ennek az az oka, hogy a támogatónak a ráfordított anyagi és egyéb javakért viszonzásul vannak saját hosszú távú céljai a proxyháborúval. Az állami érdekeket három nagy csoportba sorolva megkülönböztethetjük a területi és a szűkebb politikai érdeket (ezek a lényeges érdekek), a tágabb politikai, gazdasági és stratégiai érdeket, valamint a kulturális érdeket.²⁸ Ezek közül a területi és a szűkebb politikai érdeket az állam tényleges működését és létét érinti, ezért lényeges érdekeknek minősül, aminek a védelme direkt háborúval is igazságos. Az ilyen érdekvédelem esetében kizárható a támogató részéről, hogy kizárólag – direkt háború nélküli – proxyháborút vív. A kulturális érdek ezzel szemben túlságosan súlytalan ahhoz, hogy hagyományos – bár indirekt – háborúval segítsék elő, amikor az erőszak-alkalmazásnak a kisebb foka, például a hibrid háború is alkalmas erre. A tágabb politikai, gazdasági és stratégiai érdek az, aminek az elősegítésére a proxyháború igazságos a támogató részéről – aminek azonban lehet kulturális vetülete is.²⁹

Amennyiben a támogatott kezdetben igazságos céllal háborúzott, ám később ettől részben vagy egészben eltért, akkor az rossz fényt vet nem csupán rá, hanem a támogatóra nézve is, aki így a támogatással bepiszkolja a kezét. James Pattison ugyanakkor úgy látja, hogy a fegyverek szállítása akkor is igazságos lehet, ha a fegyverszállítás címzettje igazságtalan háborút vív és csupán a hatalomért küzd, ha azzal képes megakadályozni a támogatott fél

²⁶ Pattison: i. m. 462–464.; Pfaff: i. m. 315–322.

²⁷ Vö. Mearsheimer–Walt: i. m. 73.

²⁸ Vö. Boda (2022): i. m. 97.; Mumford (2013a): i. m. 32–38.; Watts et al.: i. m. 13–28.

²⁹ Watts et al.: i. m. ix-x.

ellenségének győzelmét, ami még rosszabb – igazságtalanabb – feltételekkel járna.³⁰ Ha a fegyverszállítást kiterjesztjük a proxyháborúban történő támogatásra, akkor ez azt jelentené, hogy a támogatott okától függetlenül lehetne proxyháborút indítani. A Pattison által említett eset – hogy az ellenség győzelme még rosszabb lenne – azonban nem alapozza meg azt, hogy a fegyverszállítás vagy a proxyháború lehetne igazságos, csupán azt, hogy a támogatott fél győzelme – vagy vereségének elkerülése – a kisebb rossz lenne. A háború indításának a „kisebb rossz” értelmében vett igazolása a háborús igazolások egyik típusa, ami azonban nem az igazságosság fogalmára támaszkodik.

A proxyháború indítása részben vagy egészben fedett maradhat, ezért nem szükséges nyilvánosan deklarálni az indítását, és a hozzá kapcsolódó helyes szándék sem kell, hogy a támogató állam közszándékát (közvéleményét) tükrözze, hanem elég, ha a helyes szándék az állam legmagasabb szintű vezetői részéről fennáll.

Az indítás előtt a támogató állam vezetőinek mérlegelniük kell, hogy elérhető-e az összetett igazságos cél, és hogy nincs-e békésebb eszköz az összetett igazság céljának az eléréséhez, mert bár a proxyháború nem végső eszköz (az a direkt beavatkozás), viszont békés eszköznek sem tekinthető. Így a politikai és a gazdasági szankciók, a hibrid akciók és a fegyverszállítás mind megfontolandó stratégia. Amennyiben ezek nem működnek, vagy túlságosan aránytalanul lehetne általuk elérni az igazságos célt, akkor a proxyháború lesz a jó választás. Az arányosság szabályának alkalmazása a proxyháború indítását támogatja, mivel a támogatott igazságos célja a támogatással arányosabban valósítható meg, mint a támogatás nélkül. Az arányossági kalkulációt a konfliktus és a háború adott állapotában kell elvégezni, ezért ha az egyik fél által megindított proxyháborúra a másik fél is proxyháborúval reagál, az a háború eszkalációját jelenti, amikor az arányossági kalkulációt újra el kell végezni.

A háború viselésének a legfontosabb szabálya a diszkrimináció szabálya, aminek a proxyháború esetében az a jellegzetessége, hogy a támogatónak vannak külön elvárásai a támogatottal szemben, hogy utóbbi miként vívja a háborút az előbbi pénzével és fegyvereivel, illetve tanácsai és kiképzése alapján. A támogatott indiszkriminatív hadviselése így nem csupán a maga részére nézve okoz problémákat, hanem a támogató részére is, aki ezáltal bepiszkolja a kezét.³¹ Ennek elkerülése végett a támogatónak szükséges a támogatott katonáinak kiképzését megkövetelnie, aminek nem csupán fegyverhasználati, harcászati, hadműveleti és hadászati kiképzést kell magában foglalnia, hanem az igazságos hadviselés szabályaival történő megismertetést is. Ideális esetben a kiképzésnek már a konfliktus kirobbanása előtt meg kell indulnia.

A proxyháború lezárásának igazságossága

A háború lezárásához kapcsolódó legfontosabb szabály, hogy a háborút megelőző állapothoz képest egy igazságosabb állapotot kell teremteni, hiszen egyébként nagy lesz egy újabb háború kirobbanásának a kockázata. Az igazságosabb béke kritériuma kapcsolható a háború indításához mint a helyes szándék tartalma,³² vagy mint az igazságos háború célja,³³ de némely kortárs szerző a háború viselésével kötötte össze mint az igazságosan viselt

³⁰ Pattison: i. m. 466.

³¹ Pfaff: i. m. 342–349.

³² James Turner Johnson: Just War Idea: the State of the Question. *Social Philosophy and Policy*, 23. 2006/1., 167–195.; Larry May: Jus Post Bellum, Grotius, and Meionexia. In: Carsten Stahn – Jennifer S. Easterday – Jens Iverson (szerk.): *Jus Post Bellum*. Oxford University Press, Oxford, 2014, 16.

³³ John Rawls: *A népek joga*. L'Harmattan, Budapest, 2018, 104.

háború következményét.³⁴ Az utóbbi időben azonban a szabályt inkább a háború lezárására vonatkozó szabályok között fogalmazták meg.³⁵ Ennek a szabálynak a követése azonban komoly veszélybe kerülhet a proxyháborúk esetében az ilyen háborúk által lehetőség szerint magukban foglalt, a támogató és a támogatott között fennálló érdekellentét miatt.

A támogatott lehet állam vagy nem állami csoport. A nem állami támogatottak (például milíciák) esetében az érdekellentét a zavaros belpolitikai helyzetből, a támogató és a támogatott közötti kulturális-professzionális különbségből, illetve a diffúzió problémájából származhat. A milíciák ugyanis egy összetett törzsi vagy közösségi belpolitikai helyzetnek a részei, ahol pozíciójuk meghatározza érdekeiket és céljaikat. Így hiába köteleződnek el az igazságos célok mellett, a helyi viszonyok az elköteleződést időről időre felülírhatják, amikor törzsi céljaikat fogják követni. Egy másik problémát jelentenek a kulturális-professzionális különbségek, amelyek következményeként a támogatott milíciákkal kialakított viszony lehetőség szerint nem lesz stabil. A milíciák vezetői sok esetben ajándékokat várnak, illetve az illegális és a féllegális üzleteik hallgatólagos tudomásul vételét, másrészt pedig nem veszik teljesen komolyan a támogató által elvárt, de alapvetően a professzionális hadseregek hadviselését jellemző háborúviselési szabályokat.³⁶ Végül probléma lehet az is, hogy a támogatott rendelkezésére bocsátott (modern) fegyverek miként kerülnek összegyűjtésre, vagy ellenkezőleg, a támogatott társadalom tagjainál maradnak, amelyeket azok saját érdekeiknek megfelelően használnak. Ez nem esik egybe a támogatónak azzal az érdekével, hogy a fegyvereket igazságtalan célokra ne használják, hanem a konfliktus végével gyűjtsék össze és szolgáltatassák vissza. Ez a diffúzió problémája.³⁷ Az igazságos célok és az igazságos hadviselés szabályainak a figyelmen kívül hagyása és a diffúzió problémája érdekellentétet vezet a támogató állam és a támogatott nem állami szereplő között, ami jelentősen megnehezíti az igazságosabb béke feltételeinek a megállapítását.

Mi a helyzet a proxyháborúban támogatott államokkal? A belpolitika összetettségének itt nincs szerepe, feltételezve, hogy legitim államról van szó, hiszen egyedül a legitim állam vezetői azok a politikai szereplők, akik azonosítják az állam érdekét, illetve meghatározzák annak céljait. Ugyanakkor a támogatott államnak ez a jellegzetesége azzal jár együtt, hogy önálló politikai érdekei vannak, amelyeknek csak egy részét (bár lényeges részét) alkotják a területének a védelme és a politikai életének az épsége. A támogató és a támogatott államnak az igazságos céllal azonosított azonos érdeke mellett lesznek eltérő érdekei is.³⁸ A támogató pluszérdekét magában foglalja a saját összetett igazságos célja. A támogatottnak minimálisan az a pluszérdeke, hogy minél jobban nyerje meg a háborút a támogató segítségével, ami magában foglalja azt a részérdeket, hogy a támogató minél inkább része legyen a konfliktusnak, például szövetségesként. Ez azonban nem érdeke a támogatónak, hiszen pontosan azért vállalta az indirekt háborút, mert a direkt beavatkozást túlzónak találta. A politikai érdekkülönbség ennél azonban nagyobb is lehet, amennyiben az eredeti konfliktusnak kulturális (etnikai, vallási) alapja van. A kulturális-professzionális különbség problémájának egy verziója így itt is érvényes. A támogatott lényeges érdekei ugyanis kulturális érdekeket is magukban foglalnak a területi integritáshoz és a politikai szuverenitáshoz való jogok

³⁴ Uo. 105–106.

³⁵ Michael Walzer: *Just and Unjust Wars*. Basic Books, New York, 2006, 121.; Pfaff: i. m. 335.

³⁶ Pattison: i. m. 457.; Norman Jr. Cigar: *Tribal Militias: An Effective Tool to Counter Al-Qaida and Its Affiliates?* U.S. Army War College Press, Carlisle Barrack, 2014, 11.; Kozera: i. m. 15.

³⁷ Pattison: i. m. 460–461.

³⁸ Vö. Mumford: *Proxy warfare...* (2013): i. m. 33.

mellett. Ez pedig könnyen elvezethet a háborúviselési szabályok időleges figyelmen kívül hagyásához a kulturálisan különböző ellenséggel szemben folytatott harcban.

Végül, a diffúzió problémája itt talán kevésbé égető, hiszen a legitim államhatalom és a professzionális hadsereg jobban képes a fegyvereket nyomon követni és azokat begyűjteni, teljesen azonban itt sem hagyható figyelmen kívül.³⁹ Összességében az mondható, hogy mivel a támogató többek között a nem lényeges érdekei mentén (modern) fegyverek átadásával befolyást kíván gyakorolni egy olyan konfliktusra, amely nem érinti az ő lényeges érdekeit, ezért érdekkülönbség léphet fel a támogató és a lényeges érdekeit védő támogatott között.

Miként lehet elszámolni ezzel a problémával az igazságos proxyháború elméletén belül? Az érdekellentét problémája, illetve az azzal kapcsolatban tárgyalt egyéb problémák más szerzők szerint vagy arányossági problémát vetnek fel, ami miatt a proxyháború csak egyetlen igazságos céllal, az emberi jogsértés elhárításaként vívható;⁴⁰ vagy csupán olyan morális veszély, amelynek van kockázata, amit azonban lehet kezelni, és aminek ezért direkt módon nincs hatása az igazságos célok listájára vagy a proxyháború igazságosságára.⁴¹ Ez a két álláspont azonban szélsőségesnek tűnik, és az igazságot valahol e két álláspont között kell keresni. Amíg ugyanis az igazságos célok listájának szűkítése az önvédő (és másvédő) háború kihagyásával túlságosan erős reakciónak tűnik a felvetett problémára, addig az érdekellentétet és a kapcsolódó problémákat csupán veszélynek titulálni túlságosan gyenge reakciónak tűnik.

A problémát az igazságosabb békére való törekvés szabályának a segítségével tudjuk beszámolni az igazságos háború elméletébe. Ez a szabály ugyan alapvetően a háború lezárásának a szabálya, de összekapcsolható a háborúindítással és a háborúviseléssel is. Ez azért lényeges, mert mint láttuk, az érdekellentét problémája is összekapcsolódik a háború mindhárom időszakával. Ennek értelmében az mondható, hogy bár proxyháború indítható és az indirekt támogatás megadható mind az önvédelmi (és másvédelmi) háborúban, mind pedig az emberi jogsértéssel szembeni fellépés esetén, de csak akkor, ha a konfliktus előreláthatóan igazságosabb békével zárható le, mint amilyen béke azt megelőzte. Nyilván nem minden esetben megvalósítható feladat a háború elején annak az előrelátása, hogy lehet-e majd igazságosabb békét elősegíteni. Van azonban legalább egy olyan tényező, amely erősen megnehezíti az igazságosabb béke megvalósítását. Ez a konfliktus kulturális (etnikai, vallási) jellege, ami miatt egy konfliktus legtöbb lezárása magában hordozza az újraéledés lehetőségét. Így az igazságosabb béke megvalósításának a szabálya felől nézve a proxyháborút, az nem lehet igazságos, ha a támogató kulturálisan megalapozott konfliktusba avatkozik be.

ÖSSZEGZÉS

A katonai filozófiai és katonai etikai kutatás célja a háború különböző formáinak vagy éppen elemeinek az elvont fogalmi megközelítése és ezzel ezeknek a jelenségeknek a jobb megértése. A jelen tanulmány a proxyháború katonai filozófiai vizsgálatát és a proxyháború fogalmához kapcsolt katonai etikai értékelést célozta meg.

Az igazságosságnak a katonai etikában az a szerepe, hogy igazolással szolgáljon a háború indítására, az egyes háborús tettekre és a háború lezárására nézve. Ugyanakkor nem kizárólag a minden érintett érdekét figyelembe vevő igazságosság fogalma képes igazolást nyújtani, hanem például a mások érdekeit alapvetően figyelmen kívül hagyó vagy egyenesen alárendelő

³⁹ Pattison: i. m. 461–462.; Pfaff: i. m. 341–342.

⁴⁰ Pattison: i. m. 461–462.

⁴¹ Pfaff: i. m. 335.

saját államérdek fogalma is. Mivel azonban az igazolás nagy részben mások számára szól, ezért az igazságosság fogalmának segítségével nyújtott igazolás erősebb igazolást biztosít, mint a saját érdek fogalmára támaszkodó. A tanulmányban azt vizsgáltam meg, hogy a katonai filozófiai eszközök segítségével felderíthető meghatározás alapján milyen körülmények között igazságos és ebben az értelemben igazolt a proxyháború.

Fogalmát (meghatározását) tekintve a proxyháború a támogató és a támogatott közötti viszony, azaz a támogató részéről egyoldalúan elhatározott, részben vagy egészében fedett, indirekt katonai beavatkozás egy kialakuló vagy folyamatban lévő konfliktusba, a konfliktusban érintett és politikai érdekekkel rendelkező félnek (a támogatottnak) pénzzel, fegyverrel, tanácsokkal és kiképzéssel történő támogatásával, a konfliktus feletti befolyás gyakorlásának rövid távú céljával, aminek segítségével elérhetők a támogató és a támogatott – nem teljesen egyező – hosszú távú céljai. A definíció néhány elemének (a fedettség, az indirektség, a befolyás gyakorlása, a támogatott és a támogató hosszú távú céljai), illetve az érdekellentét problémájának és az igazságos háború elméletének különös jelentősége van az etikai értékelésben.

A támogatott akkor rendelkezik igazságos céllal, ha önvédelmet (esetleg másvédelmet) folytat vagy emberi jogsértéssel szemben harcol. Ezzel szemben a támogató igazságos oka és célja összetett, aminek része a támogatott igazságos oka, valamint a ráfordított anyagi és egyéb javakért viszonzásként a saját, realistábban értékelhető hosszú távú érdekei, mint a tágabb politikai, gazdasági és stratégiai érdekei. A proxyháború részben vagy egészben fedett, ezért nem szükséges nyilvánosan deklarálni az indítását, és a hozzá kapcsolódó helyes szándéknak sem kell a támogató állam közszándékát (közvéleményét) tükröznie, hanem elég, ha a helyes szándék az állam legmagasabb szintű vezetői részéről fennáll. A proxyháború nem végső eszköz az igazságos cél eléréséhez (az a direkt beavatkozás), de nem is békés eszköz. A békésebb eszközök (politikai és gazdasági szankciók, hibrid akciók és fegyverszállítás) megfontolására szükség van a proxyháború indítása előtt. Az arányosság szabálya szempontjából, a proxyháború elején kalkulálva, a támogatott igazságos célja a támogatással arányosabban valósítható meg, mint a támogatás nélkül. A háború vívása során a támogatói befolyás miatt a támogatottnak követnie kell a támogatónak az igazságos háborúvíváásra vonatkozó elvárásait, és diszkriminatívan kell a háborút viselnie. Végül, szintén a befolyásgyakorlás miatt, érdekkülönbség léphet fel a támogató és a támogatott között, ami a kulturálisan megalapozott konfliktus esetében komolyan megnehezíti a konfliktus végén az igazságosabb béke létrehozását, ezért a kulturálisan megalapozott konfliktusok esetében nem igazságos a proxyháború indítása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahram, Ariel I.: *Proxy Wars. The Rise and Fall of State-Sponsored Militias*. Stanford University Press, Stanford – California, 2011.
- Barnett, Thomas P. M.: *The Pentagon's New Map*. G. P. Putnam's Sons, New York, 2004.
- Boda Mihály: *A háborús ideológiák története*. Ludovika, Budapest, 2023.
- Boda Mihály: *A hibrid háború etikája: az igazságos hibrid háború elmélete*. In: M. Szabó Miklós (szerk.): *A hadtudomány aktuális kérdései napjainkban*. I. kötet. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 9–109.
- Boda Mihály: *A teremtésvédelem és az igazságos háború elmélete: az igazságos háború elméletének története a középkortól a 20. századig*. Hadtudományi Szemle (benyújtva).

- Boda Mihály: *Az igazságos háború elméletének újrafelfedezése a 20. század második felében: Paul Ramsey és Michael Walzer*. In: Göcze István (szerk.): *Keresztény teoretikusok, államférfiak és katonák háborúelméletei*. Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest, 2019, 63–78.
- Boda Mihály: *Hibrid háború: konfliktusforma a harmonikus béke és a direkt háború között – A hibrid háború katonafilozófiai értelmezése*. In: Göcze István – Padányi József (szerk.): *Lehelyezett kő: Tanulmányok M. Szabó Miklós emlékére*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023, 21–28.
- Brown, Seyom: *Purposes and pitfalls of war by proxy: A systemic analysis*. *Small Wars and Insurgencies*, 27 évf. 2016/2., 243–257.
- Cigar, Norman Jr.: *Tribal Militias: An Effectice Tool to Counter Al-Quida and Its Affiliates?* U.S. Army War College Press, Carlisle Barrack, 2014.
- Deutsch, Karl W.: *External Involvement in Internal War*. In: Eckstein, Harry (szerk.): *Internal War, Problems and Approaches*. Free Press of Glencoe, New York, 1964, 100–110.
- Ember István: *A proxyháborúk evolúciója*. *Honvédségi Szemle*, 150. évf. 2022/1., 35–46.
- Gallie, Walter Bryce: *Understanding War*. Routledge, London és New York, 1991.
- Groh, Tyron L.: *Proxy War*. Stanford University Press, Stanford-California, 2019.
- Johnson, James Turner: *Just War Idea: The State of the Question*. *Social Philosophy and Policy*, 23. 2006/1., 167–195.
- Kozera, Cyprian Aleksander et al.: *Game of Proxies – Towards a new model of warfare: Experiences from the CAR, Libya, Mali, Syria, and Ukraine*. *Security and Defense* 31. évf. 2020/4., 77–97.
- Kozera, Cyprian Aleksander: *The Use of Local Non-State Armed Groups in Counterinsurgency and Counterterrorism – Examining the Case of Mali*. In: Besenyő János – Marsai Viktor (szerk.): *The Dynamics of Conflicts in Africa in the early 21st Century*. Dialóg Campus, Budapest, 2018, 9–22.
- May, Larry: *Jus Post Bellum, Grotius, and Meionexia*. In: Stahn, Carsten et al. (szerk.): *Jus Post Bellum*. Oxford University Press, Oxford, 2014, 15–25.
- Mearsheimer, John J. – Walt, Stephen M.: *The Case for Offshore Balancing: A Superior U.S. Grand Strategy*. *Foreign Affairs*, 95. évf. July/August 2016, 70–83.
- Mumford, Andrew: *Proxy warfare and the future of conflict*. *RUSI Journal*, 158. évf. 2013/2., 40–46.
- Mumford, Andrew: *Proxy Wars*. Polity Press, Cambridge és Malden, 2013.
- Pattison, James: *The Ethics of Arming Rebels*. *Ethics and International Affairs*, 29. évf. 2015/4., 455–471.
- Pfaff, Tony: *Proxy War Ethics*. *Journal of National Security Law and Policy*, 9. évf. 2017/2., 305–353.
- Rawls, John: *A népek joga*. L'Harmattan, Budapest, 2018.
- Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars*. Basic Books, New York, 2006.
- Watts, Stephen et al.: *Proxy Warfare in Strategic Competition State Motivations and Future Trends*. RAND, Santa Monica, 2023, 55–126.